

Dr. Katja Happe

Mensen maken verschil

**Persoonlijke perspectieven uit de bezettingstijd
in Nederland**

Includes English translation

**Universiteit
Leiden**

Bij ons leer je de wereld kennen

Mensen maken verschil

Persoonlijke perspectieven uit de bezettingstijd in Nederland

Cleveringarede uitgesproken door

Dr. Katja Happe

Leiden, 26 november 2019

Universiteit
Leiden

Originele titel: 'Menschen machen den Unterschied – individuelle Sichtweisen auf die Besatzungszeit in den Niederlanden.'
Zie www.universiteitleiden.nl/Cleveringa2019 voor de oratietekst in het Duits, Nederlands en Engels.

Meneer de Rector, dames en heren,

Het is een mooie traditie dat met de Cleveringalezing aan een bijzondere man wordt herinnerd, aan iemand die negenenzeventig jaar geleden protesteerde tegen het ontslag van zijn Joodse collega's. Het is eveneens een mooie traditie dat het ene jaar een onderwerp uit de bezettingstijd centraal staat, en in het andere Rudolph Pabus Cleveringa wordt geëerd met een juridisch onderwerp dat eraan herinnert dat Cleveringa een juridische leerstoel bekleedde, een stempel op zijn vakgebied drukte en in hart en nieren jurist was.

Zoals u zult merken, is dit het jaar waarin een onderwerp uit de bezettingstijd aan de orde komt. Als historica zonder ook maar de geringste juridische kennis komt mij dat goed uit. Ik zal u dan ook niet vervelen met amateuristische uiteenzettingen over juridische kwesties die u gemakkelijk zult kunnen weerleggen of ontkrachten.

Mijn beroep stelt mij wel in staat iets over Cleveringa's rol in de bezettingstijd te zeggen, hem in de geschiedenis van deze periode te plaatsen, en enkele fundamentele overwegingen over zijn uitspraken en zijn rol in de geschiedenis naar voren te brengen. Meer in het algemeen wil ik er hier voor pleiten om naar mensen te luisteren, hun houding en daden te onderzoeken en naar de achtergronden ervan te speuren wanneer zij zich in hun tijd uitspreken en handelen.

Hoewel de persoon en de houding van Cleveringa het uitgangspunt van mijn overwegingen vormen, besteed ik niet uitvoerig aandacht aan zijn leven maar ga ik ervan uit dat de meesten van u de belangrijkste biografische feiten wel kennen, onder ander door de biografie door Prof. Kees Schuyt, die zeker hier bekend is. Ook de geschiedenis van de universiteit in de oorlogsjaren zal bekend zijn, denk ik, door het boek van Prof. Otterspeer. In plaats daarvan wil ik een aantal andere personen aan het woord laten die veel met Cleveringa gemeen hadden, ook al zullen zij elkaar misschien of zeer waarschijn-

lijk in de meeste gevallen niet hebben gekend. Ook over de geschiedenis van de bezettingstijd zeg ik alleen iets voor zover dat voor mijn verhaal van belang is. Ik neem aan dat u op de hoogte bent van de belangrijkste gebeurtenissen die zich in de periode 1940-1945 in Nederland hebben afgespeeld.

We gaan nu terug naar jaar 1940, preciezer gezegd naar de herfst van dat jaar. De Nederlandse ambtenaren waren op dat moment al gedwongen de zogeheten ariërverklaring in te vullen, een formulier waarop zij moesten aangeven hoeveel Joodse grootouders zij hadden. En ook al noteerde een lerares uit Arnhem met een bezwaard gemoed in haar dagboek: 'Ik schaamde mij zó, dat ik, o struisvogel, mijn handtekening krabbelde met mijn ogen dicht. Alsof het er daar minder erg om werd!', de meeste ambtenaren leverden de afstammingsformulieren in. Slechts een kleine aantal mensen vermoedde indertijd welke verstrekkende gevolgen deze verklaring en hun handtekening op de zeer korte termijn zouden hebben.

De secretarissen-generaal, die het hoogste politieke gezag in Nederland vormden en ervoor behoorden te zorgen dat dat er onder de Duitse bezetting zo weinig mogelijk in het maatschappelijke leven veranderde, ondersteunden het tekenen van de ariërverklaring. In een brief aan rijkscommissaris Seyss-Inquart kwamen zij tot de slotsom: "Wanneer wij na rijp beraad hebben besloten deze instructie uit te voeren, heeft daarbij de doorslag gegeven dat het hier een tijdelijke maatregel gold (...)". Tegenwoordig weten we dat dit geenszins de bedoeling was van de bezetter, maar dat de verklaring een volgende stap was in het proces van isoleren en uitsluiten van de Joden in Nederland. Ondanks de schijnbaar geruststellende woorden van de hoogste gezagsdragers beschouwde een klein aantal ambtenaren de ariërverklaring als een aanval op het sociale leven en de individuele vrijheid. Een van hen was Hendrik de Graaf, hoofd van de Sociale Jeugddienst op het departement van Sociale Zaken. Op 12 september 1940 kondigde hij uit protest zijn ontslag aan, dat hij korte tijd later toen hij afscheid nam van zijn medewerkers als volgt toelichtte: "Als overtuigd

christen en Nederlander kan ik het niet voor mijn geweten verantwoorden, deze vraag [namelijk of en hoeveel Joodse grootouders men heeft] aan wie dan ook, ooit te willen stellen!” De Graaf werd na zijn afscheidstoespraak opgepakt en tot 1943 in verschillende kampen in Nederland en Duitsland opgesloten. Van 1943 tot en met 1945 werkte hij voor de kerk en was hij actief in het verzet.

De Graaf is slechts één van een reeks personen die in de door de bezetter geëiste ariërverklaring een aanslag op de vrije Nederlandse samenleving zag. Weinig mensen gaven echter zo onverbloemd uiting aan hun mening als de Amsterdamse predikant van de Nederlands Hervormde Kerk Jan Koopmans, die in november 1940 de brochure *Bijna te laat!* verspreidde waarin hij de invoering van de ariërverklaring schetste en er openlijk over nadacht hoe de Nederlandse samenleving zich nu diende op te stellen: ‘Moet de verklaring of men al dan niet van Joodse bloede is, nu getekend worden of niet? Moeten wij zeggen: het is wel ellendig, maar wij worden helaas gedwongen, en misschien duurt het ook maar kort? Of moeten we hier als één man niet alleen maar protest aantekenen, maar ook eenvoudigweg om des gewetens wil weigeren op onbehoorlijke vragen te antwoorden?’ Hij kwam tot de conclusie dat de Nederlandse samenleving ‘deze slag’, zoals hij het uitdrukte, verloren had, omdat bijna alle ambtenaren de ariërverklaring hadden ingevuld en ondertekend. Voor verzet hiertegen was het nu ‘te laat’. Hij peinsde erover wat er vervolgens zou gaan gebeuren en hoe de bevolking zich moest gedragen. ‘De volgende slag wordt moeilijker. Nu komt natuurlijk het ontslag aan personen “van Joodse bloede”. Of zij in hun ambt of betrekking misschien uitmuntende dingen hebben gepresteerd, zal niet worden gevraagd. (...) Zij gaan eruit!’ Ook voor deze ‘tweede slag’ was het bijna te laat. Maar Koopmans doet een beroep op vooraanstaande vertegenwoordigers van de Nederlandse samenleving: “Als u voortmaakt, mijne herren, is er nog zeer veel goeds te bereiken. Misschien zal de goede houding geen effect hebben? Misschien zal er voor de goede houding geofferd en geleden moeten worden? Is u dan een goed geweten niets waard? Zijt

Gij er u van bewust, dat de zedelijke kracht van Nederland verslappen moet naarmate wij ons slap gedragen?? Denkt Gij de gezindheid wel te kunnen bewaren zonder de daad?”

Koopmans noemt in zijn brochure al het protest van de Leidse studenten, zonder daarin expliciet op Cleveringa’s toespraak en de daaropvolgende acties in te gaan. De brochure is kennelijk na 26 november geschreven en verspreid. Daarom wil ik een paar dagen teruggaan en behalve Rudolph Cleveringa twee andere personen noemen die, vanuit verschillende invalshoeken, eveneens hun mening uitten over de ariërverklaring en stelling namen. Dat was ten eerste de Joodse journalist Marcus van Blankenstein, die vanuit Londen via Radio Oranje zijn stem liet horen. Eind oktober 1940 veroordeelde hij het ontslag van de Joodse ambtenaren in Nederland en stelde vast dat de bezetters nu ‘hun masker hebben laten vallen’ en met anti-Joodse maatregelen voor verdeling zorgden binnen de verdraagzame Nederlandse samenleving door de Joodse burgers hun burgerrechten te ontnemen en hen uit te sluiten. Hij kwam tot de conclusie: ‘Zover is het dan gekomen in Nederland; en naar wij moeten vrezen zal het van kwaad naar erger gaan.’

Een van degenen die werd getroffen door de Duitse maatregel om op grond van de ariërverklaring eind 1940 alle Joodse ambtenaren te ontslaan, was de rechtsgeleerde Izaak Kisch, privaattochtopdocent aan de Universiteit van Amsterdam. Terwijl in Leiden de Joodse jurist Eduard Meijers geen college meer mocht geven – en wiens plaats negenenzeventig jaar geleden hier door Cleveringa werd ingenomen – kon Kisch in Amsterdam nog wel persoonlijk afscheid nemen van zijn studenten. In zijn afscheidscollege noemde hij zijn eigen ontslag ‘slechts een kleine tragedie’ waarop hij geen invloed kon uitoefenen, maar zijn studenten hield hij voor dat hun rol in de komende tijd misschien een ‘grote tragedie’ kon inhouden. Zij moesten hun positie bepalen tegenover de ‘nieuwe leer’ van de nationaalsocialistische bezetters. Hij waarschuwde: ‘U zal men uitnodigen, mogelijk zeer dringend uitnodigen, de nieuwe leer te belijden en te verkondigen. Ik geloof dat er onder u velen zijn,

die in afhankelijkheid aan Nederlands nobelste traditie de uitnodiging in een geest van tegenstand tegemoet zullen gaan. Dan zult gij de strijd om de traditie moeten voeren; verliest gij de strijd, dan voltrekt zich aan u de grote tragedie. Wanneer straks de morele en sociale waarden van dit gemenebest in uw handen liggen, zal ik u niet kunnen bijstaan; misschien niet kunnen gadeslaan, wellicht zullen wij elkander niet weerzien.' Gelukkig had Kisch wat betreft zijn eigen toekomst ongelijk. Na zijn ontslag werd hij lid van de Joodse Raad. Hij overleefde zijn deportatie naar Theresienstadt en keerde in 1945 naar Nederland terug. Hij hervatte zijn werk aan de universiteit, waar hij tot hoogleraar werd benoemd.

Naast Marcus van Blankenstein, die vanuit het relatief veilige Londen commentaar leverde op de gebeurtenissen in Nederland, en Izaak Kisch, die als gedupeerde het woord tot zijn studenten richtte, staat Rudolph Cleveringa, die als niet-Jood niet direct door de Duitse maatregel werd getroffen, maar zich daar toch tegen uitsprak.

Hij greep het ontslag van zijn leermeester en collega Eduard Meijers hier in Leiden aan om het woord tot diens studenten te richten om uit te leggen waarom hun hoogleraar niet was verschenen. Uitvoerig ging hij in op Meijers' wetenschappelijke verdiensten, en als jurist stelde hij vast dat een godsdienstige overtuiging geen grond voor ontslag mocht zijn: 'Wij kunnen het niet anders zien, dan dat er niet de minste verandering voor onze bezetter bestaat, Meijers te laten waar hij was.' Over de emoties die Meijers' ontslag bij hem teweegbrachten wilde Cleveringa uitdrukkelijk niet spreken, en evenmin gaf hij zijn studenten instructies over de wijze waarop zij zich voortaan dienden op te stellen. Maar net als Kisch liet hij wel een glimp van zijn innerlijke roerselen zien. Want Cleveringa moest toegeven dat het soms wel leek dat zijn gevoelens 'als kokende lava' door alle spleten konden barsten die zich onder druk daarvan 'in mijn hoofd en hart zouden kunnen openen.' Doelbewust onthield hij zich ervan de studenten aanwijzingen te geven voor hun toekomstig handelen: "Wij kunnen, zonder in nut-

teloze dwaasheden te vervallen, welke ik u met klem moet ontraden, thans niets anders doen dan ons buigen voor de overmacht."

In zijn toespraak legde Cleveringa niet de nadruk op Meijers' Joodse afkomst, maar baseerde hij zich op de argumentatie van zijn collega Ben Telders, die al eerder op de volkenrechtelijke problemen bij het ontslag van zijn mede-docenten (aan de Leidse universiteit meer dan dertig personen) had gewezen. De reactie van de studenten liet echter niet op zich wachten. Op 26 november gingen 's middags vrijwel alle Leidse studenten in staking. Zoals u weet was dit studentenprotest voor de Duitse bezettingsautoriteiten aanleiding de universiteit de volgende dag te sluiten. De studenten mochten alleen nog in mei 1941 enige tijd examens afleggen.

In het voorgaande heb ik een aantal personen opgevoerd die zich openlijk uitspraken tegen de anti-Joodse maatregelen die de Duitse bezetters in Nederland hadden ingevoerd. De reacties op de uitlatingen die ik heb geciteerd, zijn al even verschillend als de uitspraken zelf. De lerares die zich voor haar handtekening onder de ariërverklaring schaamde, vertrouwde haar innerlijke worsteling alleen aan haar dagboek toe. Op haar dagboeknotitie volgden vermoedelijk niet direct daden, wat bij dagboeken ook niet anders te verwachten is. Zeer veel openlijker waren de uitlatingen van Marcus van Blankenstein, die zijn standpunt immers via Radio Orange uitdroeg – wie een radio of geheime ontvanger bezat kon ervan kennisnemen. Maar hoe er op zijn radiotoespraak werd gereageerd is niet bekend. Iemand als Jan Koopmans was er juist op uit een zo groot mogelijk publiek te bereiken. Hij is ook de degene die een beroep deed op het geweten van zijn lezers, die hij opriep eindelijk tot handelen over te gaan en zich in te zetten voor de goede zaak, voordat het 'te laat' was. En dan Izaak Kisch en Rudolph Cleveringa. Als academische docenten spraken zij in het openbaar en zij trokken veel studenten. De toespraak van Kisch was een persoonlijk afscheid van zijn studenten. Zijn eigen situatie verbond hij met het optreden van de Duitse

bezitters, vooral tegenover de Joden, en met algemene ontwikkelingen in de bezettingstijd. Hij riep zijn studenten op na te denken over hun toekomstig handelen en een moreel kompas te ontwikkelen. Een onmiddellijke reactie van de kant van de Amsterdamse studenten bleef uit. Toen zij in maart 1943 voor de keuze werden gesteld de loyaliteitsverklaring te ondertekenen óf in Duitsland dwangarbeid te moeten verrichten, is het niet ondenkbaar dat een aantal van Kisch's studenten aan zijn woorden hebben teruggedacht voordat zij het ene of het andere deden, of besloten onder te duiken en daarmee voor een leven in de illegaliteit kozen.

Anders dan Kisch werd Rudolph Cleveringa zelf niet door de Duitse maatregel getroffen. Professor Meijers was het verboden nog een keer op deze plaats te spreken. Cleveringa nam zijn plaats in. Uit de bronnen blijkt dat het Groot Auditorium tot de nok toe gevuld was en dat zijn stem ook in een andere grote zaal via luidsprekers te horen was. Van een klein publiek was dus geen sprake. Vermoedelijk was Cleveringa hiervan op de hoogte, zoals hij ook beseftte welk gevaar hij liep door het openlijk voor zijn leermeester Meijers op te nemen. Dat de studenten na zijn redevoering in staking gingen en de universiteit gesloten zou worden heeft hij misschien vermoed, maar in zijn toespraak repte hij er met geen woord over. Wel had hij er rekening mee gehouden dat hij daarna opgepakt zou worden. Niet voor niets had hij de avond tevoren zijn vrouw gevraagd een koffer voor hem in te pakken. Meer dan zes maanden zat Cleveringa gevangen in de Cellenbarakken in Scheveningen, het zogeheten Oranje Hotel. Later, in 1944, werd hij opnieuw gearresteerd en in Vught geïnterneerd. Zijn toespraak tot de studenten in november 1940 hield hij waarschijnlijk in het volle besef dat hij gevaar liep. En toch nam hij achter het spreekgestoelte plaats.

Waarom heb ik nu deze zes personen genoemd? Afgezien van Izaak Kisch en Rudolph Cleveringa, die elkaar als juristen die aan een universiteit doceerden misschien kenden, stonden zij niet met elkaar in contact. Wat hen echter bindt is hun indi-

viduele reactie op een gebeurtenis in de bezettingstijd. Hun houding, hun persoonlijke morele kompas. Het invullen van de ariërvklaring en het daaropvolgende ontslag van de Joodse ambtenaren zette hen aan tot handelen, of het nu een korte dagboeknotitie betrof of een publiek optreden. Het maakt niet uit of zij de openbaarheid zochten of juist niet (de illegaal verspreide brochure van Koopmans en de Arnhemse lerares); of zij de gebeurtenissen als onveranderlijk aanvaardden of juist niet (Kisch en De Graaf); of zij nu zelf gevaar liepen of juist niet (Cleveringa of Van Blankenstein). Geen van hen kon over de gebeurtenissen zwijgen. En dat is precies mijn punt. Alle personen die ik aan het woord heb gelaten – en het zijn slechts voorbeelden van vele anderen die in november 1940 in Nederland leefden – hadden een mening over de gebeurtenissen in hun tijd en gaven daaraan uiting. Ze kozen positie en reageerden op hun omgeving.

Hoe die omgeving daar vervolgens weer op reageerde (zoals in het geval van Cleveringa) of daar niet op kon reageren (zoals in het geval van een dagboek aantekening in Arnhem) is voor mij hier van secundair belang en niet relevant voor mijn fundamentele overwegingen. Het gaat mij om de handeling van de verschillende genoemde personen. Zij hebben iets gedaan, hoe klein hun daad ook geweest moge zijn. Zij hebben geclauserd of juist onomwonden hun houding kenbaar gemaakt en hun mening geuit, en daarmee – in welke mate dan ook – aan het ontstaan en het veranderen van geschiedenis bijgedragen.

Jan Koopmans vatte zijn bedoelingen in een brochure kernachtig samen: "Het gaat erom, dat het Nederlandse volk zich in dezen tijd goed houdt; dat het blijk geeft een geweten te hebben; dat het niet bereid is het heele verschil tussen goed en kwaad te laten verdonkeremen." Andere personen hadden vermoedelijk niet zulke ambitieuze bedoelingen en wilden niet door middel van één oproep of één uiting de loop van de geschiedenis veranderen of maatschappelijke veranderingen teweegbrengen. Maar zij hebben allemaal iets gedaan en een mening geuit, en daar gaat het om.

Misschien wordt het duidelijker waar ik heen wil als ik iets algemenere overwegingen met u deel. ‘Geschiedenis’ wordt vaak opgevat als iets dat door het handelen van staten, systemen of structuren bepaald of veranderd wordt. Zo zeggen we bijvoorbeeld: ‘De Duitse staat (of eenvoudiger: Duitsland) heeft dat en dat gedaan’ of ‘Het Nederlandse bestuur veroorzaakt die en die problemen.’ Staten, systemen, organisaties en structuren worden als zelfstandig handelende actoren beschouwd. Maar is dat wel mogelijk?

Wie is dan ‘de Duitse staat’ of ‘Duitsland’? En wie is ‘het Nederlandse bestuur’? Staten noch bestuursapparaten kunnen autonoom handelen, want het zijn altijd individuele personen die actief worden. En alleen wanneer een zeer groot aantal mensen in Duitsland dezelfde mening heeft en daaraan uiting geeft, of wanneer diegenen die de regering van het land vormen en op grond van hun democratische legitimering algemene richtlijnen voor het handelen uitvaardigen, zou je kunnen zeggen dat ‘Duitsland’ op een bepaalde manier handelt. Toch zijn het uiteindelijk altijd individuen (gewoon natuurlijk met het mandaat, dit te doen) die wetten ondertekenen, brieven schrijven – of toespraken houden.

Donald Trump of Boris Johnson maken het ons wat dat betreft gemakkelijk. Wanneer Trump twittert dat Amerika Groenland wil kopen dan heeft hij weer eens snel zijn mening wereldkundig gemaakt. En aangezien hij nu eenmaal de president van de Verenigde Staten is, bestaat op zijn minst de mogelijkheid dat zijn mening in officieel beleid wordt omgezet. Maar ook president Trump kan niet zomaar Groenland kopen. De parlementen van de Verenigde Staten en Denemarken, de Groenlanders en zeker ook koningin Margrethe van Denemarken hebben ook nog iets in de melk te brokkelen. Donald Trump heeft zijn eigen mening. En als president van de Verenigde Staten krijgt zijn mening, vooral ook door de manier waarop hij die kenbaar maakt, alle aandacht (net als Boris Johnson, die naar een Brexit streeft). Gelukkig kunnen Trump en Johnson niet alléén handelen, wat zij ook zeggen

en willen. Ook al zijn zij het die uiteindelijk wetten ondertekenen, toch worden deze van tevoren aan democratische toetsing onderworpen en door de stemmen van andere personen aangenomen of verworpen. Een individu in een voor-aanstaande positie kan uiting geven aan vele ideeën en zijn mening ventileren. Maar in een democratische samenleving zijn besluiten over veel mensen verdeeld. In dit systeem is het niet mogelijk dat één individu een verstrekkend besluit neemt en uitvoert.

Maar nu terug naar de ‘geschiedenis’. Ik sta hier immers voor u als historica. Vandaag is het niet mijn bedoeling de uittalingen van Trump of Johnson te becommentariëren (hoe verleidelijk dat ook is) maar gaat het erom onderzoekslijnen te ontwikkelen met betrekking tot de bezettingstijd in Nederland waarmee historici de komende jaren uit de voeten kunnen.

En hiermee kom ik weer terug bij de vraag naar de rol van mensen in de geschiedenis. Het zijn immers mensen die een samenleving vormen, een bepaalde religie aanhangen of tot een bepaalde partij behoren.

Het zijn individuele mensen die beslissingen nemen, misschien neemt elk individu met betrekking tot dezelfde kwestie een andere beslissing. En het zijn individuele mensen die uiting geven aan hun beslissingen, soms op luide toon en voor iedereen hoorbaar, soms zachtjes en alleen voor zichzelf of in hun dagboek, en soms misschien ook helemaal niet. Vrijwel altijd laat hun beslissing – en in het gunstigste geval ook het uiting geven daaraan – sporen in de geschiedenis na. Sporen in de vorm van dagboeken, brieven, bevelen, krantenartikelen, samenvattingen van lezingen. Misschien ook foto’s of schilderijen, en in de moderne geschiedenis ook geluidsopnamen en filmbeelden. Door elke afzonderlijke beslissing, hoe klein die ook is, maken mensen geschiedenis. Zij veranderen iets in de buitenwereld, in hun eigen levenssfeer of alleen bij zichzelf. Elke genomen beslissing leidt tot andere beslissingen,

en die laten ook weer sporen na; ofwel omdat iemand zelf nieuwe beslissingen neemt ofwel omdat andere mensen door deze beslissingen worden beïnvloed of erop reageren.

Pas achteraf kunnen de nu levende onderzoekers en mensen vaststellen, zien, onderzoeken en beoordelen welke sporen van de beslissingen van individuele mensen een blijvende indruk hebben achtergelaten, een grotere uitwerking hebben gehad. Het dagboek van Anne Frank, in het achterhuis van een onderduikadres in Amsterdam geschreven, zou na de oorlog wellicht door de schrijfster zelf zijn gepubliceerd (daarom bewerkte en herschreef zij delen van haar dagboek). Dat haar dagboek zou uitgroeien tot een van de bekendste boeken over het nationaal-socialisme en de Jodenvervolging kon Anne bij het schrijven echter niet voorzien, en hangt zeer zeker ook samen met haar levensgeschiedenis en het feit dat dat zij juist niet naar Amsterdam terugkeerde maar in Bergen-Belsen om het leven kwam.

8

Rudolph Cleveringa was zich er beslist van bewust dat zijn toespraak, die hij op deze plaats en voor een groot publiek hield, bij veel van zijn toehoorders een blijvende indruk zou achterlaten. Dat de studenten na deze rede tegen de anti-Joodse maatregelen protesteerden en in staking gingen, dat de Leidse universiteit door de Duitse bezetters werd gesloten en hijzelf opgepakt, waren misschien mogelijkheden waarmee hij rekening hield, maar hij nam ze niet voor vaststaand aan. En meer nog. Cleveringa hervatte in 1945 zijn hoogleraarschap en ging in 1956 met emeritaat. Dat twaalf jaar nadien ter ere van hem een jaarlijks wisselend gastprofessoraat werd ingesteld en dat aan zijn moedig optreden nog steeds herinnerd wordt, kon hij niet weten en was ook zeker niet de bedoeling van zijn optreden. Niettemin veranderde hij door zijn gedrag en zijn toespraak de geschiedenis.

Wij weten niet hoe de geschiedenis zou zijn verlopen als hij zijn protestrede niet had gehouden, zijn daad niet had gesteld. Maar dit is een onwetenschappelijke vraag waarmee historici zich niet moeten bezighouden. Wel kunnen zij nagaan hoe

individuele mensen zich in hun tijd gedroegen, en onderzoeken welke sporen zij hebben nagelaten. Zij kunnen analyseren hoe afzonderlijke mensen zich binnen de hun omringende structuren en systemen hebben gedragen, hoe zij zich hebben opgesteld en welke meningen zij (in het verborgene of in het openbaar) hebben verkondigd. Door het onderzoeken van individuele, en zeer verschillende mensen – net zo verschillend als een lerares uit Arnhem, een niet-Joodse ambtenaar, een journalist in Londen, een predikant uit Amsterdam, Joodse en niet Joodse universiteitsdocenten – kunnen we veel te weten komen over de wijze waarop systemen en organisaties hebben gefunctioneerd, welke mechanismen daaraan ten grondslag lagen en welke processen zich voltrokken.

Rudolph Cleveringa en Izaak Kisch hebben tot hun ontslag binnen het Nederlandse systeem van juridische faculteiten gefunctioneerd. Met de installatie van het Duitse bezettingsregime veranderde het referentiekader van hun werk en hun leven. Zij werden allebei – de een als Jood, de ander als niet-Jood – met een nieuwe werkelijkheid geconfronteerd, kregen nieuwe contacten, bevonden zich in een nieuwe situatie. Voor Kisch kwamen er vanwege zijn Joodse afkomst in de loop van 1940 nieuwe beperkingen bij. Het ontslag van de Joodse ambtenaren en het onderwijzend personeel gaf hen beiden het laatste duwtje om hun houding kenbaar te maken en hun mening te uiten.

Voor de andere personen die ik aan het woord heb gelaten vormden andere gebeurtenissen – zoals het invullen en indienen van de ariërverklaring – de doorslag om zich, elk op zijn of haar eigen manier, uit te spreken.

Het gaat hier dus om een breed scala aan handelingen en uitingen (en dan heb ik nog niet eens een NSB-lid of een Duitse soldaat in mijn selectie opgenomen). Maar het is een feit dat al deze mensen met al hun verschillende benaderingswijzen, meningen en houdingen geschiedenis hebben gemaakt. Misschien hebben de zinnen die de lerares uit Arnhem in haar dagboek noteerde de wereld niet significant doen veranderen, misschien

hebben velen het pamflet van Jan Koopmans weggegooid of verscheurd. Maar niettemin hebben zij eraan bijgedragen dat de geschiedenis zich zo ontwikkeld heeft als zij zich nu aan ons voordoet. Zij hebben hun mening kenbaar gemaakt en zij hebben sporen nagelaten. Kleine sporen wellicht, sporen die je makkelijk over het hoofd ziet. Maar uiteindelijk is het de combinatie van alle bestaande sporen waaruit de geschiedenis bestaat. Elke afzonderlijke geschiedenis is het waard om gehoord en onderzocht te worden, juist ook doordat kleine nuances tot het ontstaan van het totaalbeeld bijdragen. Het zijn immers de mensen die het verschil maken!

Elk individu met zijn of haar meningen, instellingen, houdingen en handelingen maakt het verschil, en verandert – ook al is het maar een heel klein beetje – de geschiedenis. En daarom wil ik besluiten met een oproep: vormt u zich een mening over de gebeurtenissen in uw omgeving, neem beslissingen – maak geschiedenis! En weest u zich daarvan bewust.

Rudolph Cleveringa was een van die personen die geschiedenis heeft gemaakt, en ik beschouw het als een voorrecht vandaag op zijn plaats te staan en tot u te mogen spreken.

Ik heb gezegd.

People make the difference
Personal perspectives from the occupied Netherlands

Cleveringa speech delivered by

Dr Katja Happe

Leiden, November 26, 2019

Universiteit
Leiden

Rector Magnificus, ladies and gentlemen,

It is a fine tradition to commemorate an exceptional man with the Cleveringa Lecture, a man who – seventy-nine years ago – protested against the dismissal of his Jewish colleagues. Another fine tradition is that the focus alternates each year between a topic related to the German occupation and a topic related to law, in honour of Rudolph Pabus Cleveringa and to remind us that he was a Professor of Law, who made his mark on the discipline, and that he was a lawyer in heart and soul.

As you will see, this is the year for a topic related to the occupation. For me, as a historian without the slightest knowledge of the law, this is particularly fortunate. It means that I won't bore you with amateurish attempts to explain legal issues, which you will easily be able to refute or disprove.

As a historian, however, I am indeed able to speak about Cleveringa's role during the occupation, to situate him within the history of this period and to present some fundamental considerations about what he said and his role in history. More generally, my wish today is to argue for listening to people, for studying their attitudes and actions, and for researching the background of these, when they speak and act in their own times.

Although my considerations will be based on Cleveringa as a person and on his attitude, I will not discuss his life in detail, but will assume that most of you already know the main biographical facts, as presented in the biography by Professor Kees Schuyt, for instance, with which you are undoubtedly familiar. I will also assume that you are familiar with the history of the University during the war, from the book by Professor Otterspeer. Instead, I will present the words of a number of other people who had much in common with Cleveringa, even though they perhaps – and in most cases probably – did not know one another. I will also only mention the history of the occupation where it is relevant for my narrative. I assume that you are familiar with the most

significant events that took place in the Netherlands during the period 1940-1945.

We will now go back to 1940, more precisely to the autumn of that year. By then, it had already become compulsory for Dutch civil servants to fill in the form known as the 'Aryan declaration,' stating how many Jewish grandparents they had. A schoolteacher in Arnhem wrote in her diary, with a heavy heart: 'I felt so ashamed that, behaving like an ostrich, I scribbled my signature with my eyes closed. As if that somehow made it less terrible!', but nevertheless most civil servants submitted the forms attesting to their descent. At that time, only a few people suspected what far-reaching consequences this declaration and their signature would have in the very near future.

The requirement to sign the Aryan declaration was supported by the secretaries-general of the government ministries, the highest Dutch officials in the Netherlands, who were supposed to minimise changes in public life under the German occupation. In a letter to the Reich Commissioner Seyss-Inquart, they concluded that: 'When we decided, after careful reflection, to implement this instruction, the decisive consideration was that this is a temporary measure (...)' We now know, of course, that this was not the occupier's intention at all, but that the declaration was the next step in the process of isolating and excluding Jews in the Netherlands. Despite the apparently reassuring words of these highest officials, a few civil servants viewed the Aryan declaration as an attack on social life and individual freedom. One of them was Hendrik de Graaf, head of the Social Youth Department of the Ministry of Social Affairs. In protest, he announced his resignation on 12 September 1940 and a short time later gave the following explanation in a farewell address to his colleagues: 'As a committed Christian and a Dutchman, I cannot in good conscience justify ever wanting to ask this question [i.e. whether one has Jewish grandparents and, if so, how many] of anyone whatsoever!' De Graaf was arrested immediately after

this address and held in various camps in the Netherlands and Germany until 1943. From 1943 to 1945, he worked for the church and was active in the resistance.

De Graaf is just one of a series of people who regarded the Aryan declaration demanded by the occupier as an attack on free Dutch society. However, very few of them expressed their opinion as plainly as Jan Koopmans, a pastor of the Dutch Reformed Church in Amsterdam, who wrote and distributed the pamphlet 'Almost too late!' (*Bijna te laat!*) in November 1940. This pamphlet outlined the introduction of the Aryan declaration and openly reflected on how Dutch society should respond to it: 'Should we sign the declaration about whether we have Jewish blood or not? Should we say: it is indeed terrible, but sadly we are compelled to do it, and perhaps it will only be for a short time? Or should we all, *en masse*, not only protest against it but also simply refuse on conscientious grounds to answer improper questions?' He came to the conclusion that Dutch society had lost 'this battle,' as he termed it, because nearly all civil servants had filled in and signed the Aryan declaration. It was now 'too late' for resistance against it. He proceeded to reflect on what would happen next and how people should behave. 'The next battle will be more difficult. What will follow now is naturally that people "of Jewish blood" will be dismissed. Whether they perhaps achieved outstanding things in their office or position will not be asked. (...) They will have to go!' It was also almost too late for this 'second battle.' But Koopmans appealed to prominent representatives of Dutch society: 'If you make haste, gentlemen, much that is good can still be attained. Perhaps the right attitude will have no effect? Perhaps there will have to be sacrifice and suffering for the right attitude? Is a good conscience of no value to you, then? Do you realise that the weaker our behaviour, the weaker the moral strength of the Netherlands becomes?? Do you think you can hold on to your convictions without acting on them?'

Koopmans referred to the Leiden students' protest in his pamphlet, although without explicitly discussing Cleveringa's

speech and the subsequent actions, which means that the pamphlet must have been written and distributed after 26 November. I would therefore like to go back a few days and name two other people, in addition to Rudolph Cleveringa, who also expressed their opinion about the Aryan declaration and took a stance, each from their own different perspective. The first is the Jewish journalist Marcus van Blankenstein, whose voice was heard from London via Radio Orange. At the end of October 1940, he condemned the dismissal of Jewish civil servants in the Netherlands and said that the occupiers had now 'dropped their mask' and, with anti-Jewish measure, were creating divisions within the tolerant Dutch society by depriving Jewish citizens of their civil rights and excluding them. He concluded: 'This is how bad it has now become in the Netherlands; and we can only fear that things will go from bad to worse.'

One of the people affected by the German dismissal of all Jewish civil servants on the basis of the Aryan declaration at the end of 1940 was the legal scholar Izaak Kisch, a 'private lecturer' (*privaatdocent*) at the University of Amsterdam. Unlike Eduard Meijers, the Jewish Professor of Law in Leiden, who was no longer permitted to give lectures – and whose place was taken by Cleveringa, seventy-nine years ago – Kisch could personally take leave of his students in Amsterdam. In his farewell lecture, he described his own dismissal as 'just a small tragedy,' over which he could have no influence; but he told his students that their role in the time to come might involve a 'great tragedy.' They had to decide on their position regarding the 'new doctrine' of the National Socialist occupiers. He warned them: 'You will be invited, perhaps very insistently, to profess and proclaim the new doctrine. I believe that there are many among you who, being loyal to the Netherlands' most noble tradition, will face the invitation in a spirit of opposition. You will then have to fight for the tradition; if you lose the fight, the great tragedy will befall you. Soon, when the moral and social values of this commonwealth are in your hands, I will not be able to help you; perhaps not be able to observe you; perhaps we will

not see each other again.’ Fortunately, Kirsch was wrong about his own future. After his dismissal, he became a member of the Jewish Council. He survived his deportation to Theresienstadt and returned to the Netherlands in 1945. He resumed his work at the University of Amsterdam, where he was appointed to the position of full professor.

Alongside Marcus van Blankenstein, who criticised the events in the Netherlands from the relative safety of London, and Izaak Kisch, who addressed his students as a victim of the German dismissal measure, is Rudolph Cleveringa, who, although not Jewish and therefore not directly affected by the measure, still spoke out against it.

He responded to the dismissal of his teacher and colleague Eduard Meijers here in Leiden by addressing Meijers’ students and explaining why their professor was not there. He spoke in detail about Meijers’ academic accomplishments, and as a legal scholar he asserted that a person’s religion might not be a reason for dismissal: ‘We cannot take any other view than that there is not the slightest impediment to our occupier allowing Meijers to remain where he was.’ Cleveringa explicitly did not wish to speak about the emotions that Meijers’ dismissal aroused in him, and neither did he give his students instructions about what they should do in the future. But just like Kisch, he allowed them to catch a glimpse of his inner feelings. Because Cleveringa had to admit that his feelings sometimes threatened to burst ‘like boiling lava’ through all the fissures that ‘could open up in my head and in my heart.’ He deliberately refrained from giving the students instructions for their future actions: ‘We have no other option – without lapsing into futile foolishness, against which I must urge you most strongly – than to bow to *force majeure*.’

In his speech, Cleveringa did not emphasise Meijers’ Jewish descent, but referred to the arguments of his colleague Ben Telders, who had previously pointed out the problems under international law when his fellow lecturers (more than 30

of them at Leiden University) were dismissed. However, the students’ reaction was immediate. In the afternoon of 26 November, nearly all of the Leiden students went on strike. As you know, it was because of this student protest that the German occupation authorities closed the University the next day. The students were only allowed back for a short time in May 1941 to take exams.

In the foregoing, I have presented a number of people who spoke openly against the anti-Jewish measures introduced in the Netherlands by the German occupiers. The reactions to the statements that I have quoted are all as different as the statements themselves. The schoolteacher who was ashamed of signing the Aryan declaration entrusted her inner struggle to her diary alone. We can presume that, as can be expected of a diary entry, no immediate actions followed. The statements made by Marcus van Blankenstein, on the other hand, were much more open: he expressed his views via Radio Orange, and anyone who owned a radio or secret receiver could hear them. But we do not know how people reacted to his radio broadcasts. Someone such as Jan Koopmans wanted his pamphlets to reach as many people as possible, and he also appealed to the conscience of his readers, ultimately calling upon them to take action and to strive for the cause, before it was ‘too late.’ And then Izaak Kisch and Rudolph Cleveringa. As university lecturers, they spoke in public and attracted many students. Kisch’s speech was a personal farewell to his students. He linked his own situation to the actions of the German occupiers, particularly towards Jews, and to general developments during the occupation. He called upon his students to reflect on their future actions and to develop a moral compass. The students in Amsterdam did not react immediately. When they were presented with the choice in March 1943 between signing the ‘declaration of loyalty’ or performing forced labour in Germany, some of Kisch’s students may well have thought back to his words before doing the one or the other, or deciding to go into hiding and thus choosing a life of illegality.

Unlike Kisch, Rudolph Cleveringa was not personally affected by the German measures. Professor Meijers was prohibited from speaking again in this place. Cleveringa came instead of him. The various sources tell us that the Great Auditorium was packed, and that his speech could also be heard via loudspeakers in another large hall. This can hardly be described as a small audience. Cleveringa was presumably aware of this, just as he also realised the dangers of speaking openly in support of his teacher, Professor Meijers. He might have suspected that the students would go on strike after his speech, and that the University would be closed, but he said nothing about this in his speech. He had, however, allowed for the possibility that he would be arrested afterwards. With good reason, he had asked his wife to pack a suitcase for him the previous evening. Cleveringa was imprisoned for more than six months in the ‘cell barracks’ in Scheveningen, known as the Orange Hotel. He was arrested again later, in 1944, and interned in Vught. It is very likely that when he gave his speech to the students in November 1940, he was fully aware that it would put him in danger. And yet he still took his place at the lectern.

Why did I specifically choose these six people? Apart from Izaak Kisch and Rudolph Cleveringa, who may have known each other as legal scholars teaching at a university, they were not in contact with one another. What connects them, however, is their individual response to an event during the occupation. Their attitude, their personal moral compass. The requirement to fill in the Aryan declaration and the subsequent dismissal of Jewish civil servants impelled them to take action, whether by writing a short entry in a diary or by speaking in public. It makes no difference whether they sought publicity or not (Koopmans’ illegally distributed pamphlet and the schoolteacher in Arnhem); whether they accepted the events as unchangeable or not (Kisch and De Graaf); whether they were personally in danger or not (Cleveringa or Van Blankenstein). None of them could keep quiet about the events. And that is precisely my point. All the people whose words I have

presented here – and they are just a few examples of many others living in the Netherlands in November 1940 – had an opinion about the events taking place in their time, and they expressed this opinion. They took a stand and reacted to their environment.

How that environment in turn reacted (as in the case of Cleveringa) or could not react (as in the case of a diary entry in Arnhem) is of secondary importance for me here, and is not relevant to my fundamental considerations. My interest is in the actions of the various people I have named. They did something, however small their deed may have been. They made their attitude known, either reticently or candidly, and expressed their opinion, and thus – to whatever extent – helped create and change history.

Jan Koopmans concisely summarised his intentions in a pamphlet: ‘What matters is that in these times the Dutch people are strong; that they show they have a conscience; that they are not willing to allow the whole difference between good and evil to be obscured.’ Other people presumably did not have such ambitious intentions and did not wish to change the course of history or make social changes with one single appeal or speech. Yet they all did something and expressed an opinion, and this is the crucial point.

Perhaps the direction I wish to take will become clearer if I share some rather more general considerations with you. ‘History’ is often construed as something that is determined or changed by the actions of states, systems or structures. For instance, we might say: ‘The German state (or more simply: Germany) did such and such’ or ‘The Dutch government is causing such and such problems.’ States, systems, organisations and structures are regarded as independently operating actors. But is that really possible?

Who is ‘the German state’ or ‘Germany,’ then? And who is ‘the Dutch government’? Neither states nor government systems

can operate autonomously because it is always individual people who are active. And it is only if a very large number of people in Germany have the same opinion and express that opinion, or if the people who form the country's government issue general guidelines for action on the basis of their democratic legitimacy, that you can say 'Germany' is acting in a specific way. But even then, it is ultimately always individuals (generally with a mandate to do so, of course) who sign laws, write letters – or deliver speeches.

People like Donald Trump and Boris Johnson actually make this easy for us. When Trump tweets that America wants to buy Greenland, he has simply revealed his own opinion again. And because he happens to be President of the United States, there is at least a possibility that his opinion will be transformed into official policy. But even President Trump can't just simply buy Greenland. The United States Congress and the Danish Parliament, the people of Greenland and certainly Queen Margrethe of Denmark will also have some say in the matter. Donald Trump has his own opinion. And as President of the United States, his opinion receives a lot of attention, especially because of how he makes it known (just like Boris Johnson, who is trying to secure Brexit). Fortunately, Trump and Johnson cannot act alone, whatever they might say and want. Even though they are the ones who ultimately sign laws, these laws are subjected in advance to democratic review, and are accepted or rejected by other people's votes. An individual in a prominent position can express many ideas and voice his or her opinion. But in a democratic society, decisions are distributed across many people. It is not possible in this system for a single individual to take and implement a far-reaching decision.

But we will now go back to 'history.' After all, I am standing here before you as a historian. It is not my intention today to comment on the communications of Trump or Johnson (however tempting that might be) but rather to develop lines of research relating to the occupied Netherlands, which will be useful for historians in the coming years.

And this brings me back to the question of the role of individual people in history. After all, it is people who form a society, follow a specific religion or belong to a specific political party.

It is individual people who make decisions, and perhaps each individual will reach a different decision about the same issue. And it is individual people who give expression to their decisions, sometimes in a loud tone that everyone can hear, sometimes quietly and only for themselves or in their diary, and sometimes perhaps not at all. Their decision – and in the most favourable case, also expressing that decision – nearly always leaves its marks on history. Marks in the form of diaries, letters, orders, newspaper articles, lecture summaries. Perhaps also photographs or paintings, and in modern history also audio recordings and video images. Through every separate decision, however small it may be, people make history. They change something in the outside world, in their own social environment, or just in themselves. Each decision that is made leads to other decisions, and they in turn leave their marks; either because someone makes their own new decisions or because other people are influenced by or react to them.

It is only possible in retrospect for today's researchers and people to determine, observe, research and assess whether individual people's decisions have left a lasting mark, and had a greater impact. Anne Frank's diary, written in the annex where the family were hiding in Amsterdam, might have been published by the writer herself after the war (which is why she edited and rewrote some parts of her diary). When she wrote it, however, Anne could not foresee that her diary would become one of the most well-known books about National Socialism and the persecution of Jews; and this outcome is certainly also connected with her life history and the fact that she did not return to Amsterdam but died in Bergen-Belsen.

Rudolph Cleveringa was certainly aware that his speech, which he gave in this place and for a large audience, would leave a

lasting impression on many of his listeners. He may have taken account of the possibility that after this speech the students would protest against the anti-Jewish measures and go on strike, that Leiden University would be closed by the German occupiers and that he himself would be arrested, but not as a foregone conclusion. And there is more. Cleveringa resumed his position as professor in 1945 and retired in 1956. He could not know that 12 years later an annually rotating guest professorship would be created in his honour and that his courageous act would still be remembered today; and this was certainly not the purpose of what he did on that day. Nevertheless, through his actions and his speech, he changed history.

We do not know how history would have developed if he had not given his protest speech, had not acted as he did. But this is an unscientific question, on which historians should not focus their efforts. They can, however, investigate how individual people behaved in their time, and research what marks they left. They can analyse how individual people behaved within the structures and systems that surrounded them, what attitudes they held and what opinions they expressed (in secret or in public). By researching individual, and very different people – as different as a schoolteacher in Arnhem, a non-Jewish civil servant, a journalist in London, a pastor in Amsterdam, Jewish and non-Jewish university educators – we can learn a great deal about how systems and organisations functioned, what their underlying mechanisms were and what processes took place.

Until their dismissal, Rudolph Cleveringa and Izaak Kisch worked within the Dutch system of law faculties. When the German occupation regime was installed, the frame of reference for their work and their life changed. They were both – one as a Jew and the other as a non-Jew – confronted with a new reality; they made new contacts and found themselves in a new situation. During the course of 1940, new restrictions were imposed on Kisch because of his Jewish descent. The dismissal of Jewish civil servants and teaching staff gave them both the

final push to make their attitude known and to express their opinion.

For the other people whose words I have presented, other events – such as filling in and submitting the Aryan declaration – were the decisive factor that made them speak out, each in his or her own way.

We are therefore looking at a wide range of actions and communications (and my selection does not even include a member of the Dutch National Socialist Movement [NSB] or a German soldier). But it is a fact that all these people – with all their different approaches, opinions and attitudes – made history. Perhaps the sentences written by the Arnhem schoolteacher in her diary did not significantly change the world, perhaps many people simply threw away or tore up Jan Koopmans' pamphlet. Yet nevertheless, they contributed to history developing in the way that is now apparent to us. They made their opinion known and they left marks. Small marks perhaps, marks that you might easily overlook. But ultimately, history consists of the combination of all the marks that have been left behind. Each individual history is worth hearing and researching, precisely because even small nuances contribute to the whole picture. After all, it is the people who make the difference!

Each individual, with his or her opinions, dispositions, attitudes and actions, makes a difference and changes history – even if just a little. And therefore I would like to end with an appeal to you: form an opinion about the events going on around you, take decisions – make history! And be aware that this is what you are doing.

Rudolph Cleveringa was one of those people who made history, and I consider it a great privilege to be able to stand here today in his place and speak to you.

I have spoken.

PEOPLE MAKE THE DIFFERENCE...

DR. KATJA HAPPE

Katja Happe (Duitsland, 1970) studeerde geschiedenis, Germanistiek en pedagogiek in Siegen en in Groningen. Haar afstudeeronderzoek betrof de behandeling van de zogeheten 'Moffenmeiden' in Nederland. Happe was sinds 2001 geassocieerd onderzoeker bij het NIOD. Tegenwoordig is Happe directeur van de gedenkplaats Ladelund in de noordelijke Duitse deelstaat Sleeswijk-Holstein. (Foto: Fabian Birke)

Universiteit
Leiden